

Василь ЗАДОРЖНИЙ,
кандидат філологічних наук,
м. Київ

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЛЕКСИКИ

УДК 81'373.46

Стаття присвячена малознаній проблемі української військової лексики, зокрема численним термінологічним лакунам у цій сфері. У деяких випадках можна спостерігати на фоні архаїзації давнього лексичного пласту процес його «розтермінологізації», за якого колишні терміни, потрапивши поза сферу свого первісного застосування, побутують як загальноживані слова, позбуваються «традицій серця героїчних».

Ключові слова: військова лексика, термін, термінологія, семантика, семантизувати.

Ой гук, мати, гук,
Де козаки йдуть.
Щаслива тая доріженька,
Куди вони йдуть.

Козацька пісня

І вчорашнє своє спом'янемо.
Ой же гук, Мати, гук який! –
То дорогами полум'яними
Йдуть у Київ твої полки.

О.Стефанович

Українській минувшині є багато забутих сторінок. Насамперед вони стосуються тих аспектів людської життєдіяльності, які розгортаються не на папері. Українській військовій лексиці тут пощастило чи не найменше, оскільки вона практично зовсім не була зафіксована: стара українська книжність переважно орієнтувалася на церковно-релігійну проблематику. Уже згадувані історичні обставини призвели до того, що спеціальна військова лексика, вживана воїнами українських збройних формуцій ХХ ст., тепер практично невідома, про давніші часи годі й говорити. Нині ми зі спеціальної довідкової літератури можемо дістати докладні відомості про організацію військової справи, спосіб ведення бойових дій, різноманіття видів зброї та її застосування у давніх еллінів чи римлян – і все це зі знанням автентичної термінології. Натомість про військову лексику, наприклад, козаків ми не знаємо майже нічого, хоча за своє понад трьохсотлітнє існування ця збройна формація українського народу, безперечно, її виробила. В сучасній українській мові того періоду сягають кілька історизмів (*лук, мушкет, самопал, спис, шабля*), які й не є власне козацькою лексикою. Назви козацьких регалій (клеїнодів) типу *булава, бунчук, литаври, пірнач* тощо теж належать добі взагалі, нині це так само історизми. У новітній час були спроби відродити деякі слова козацьких часів, надавши їм значення військових термінів, наприклад, номенклатури військових звань типу *козак, булавний, бунчужний, сотник, курінний, осавул, отаман* тощо або військових бойових одиниць типу *сотня, курінь*, але, мабуть, міра їхньої архаїчності була такою, що ці зусилля відродження виявилися безрезультатними.

Архаїзація лексики – цілком нормальне явище в еволюції будь-якої мови, але той факт, що органічний суспільний розвиток в Україні не раз

перепинявся зовнішніми чинниками, ще довго породжуватиме своєрідний консерваційний синдром в Україні, адже завжди здаватиметься, що за їхньої відсутності український моворозвиток був би іншим. Саме цим синдромом пояснюються архаїзуючі реставраційно-відродженські наміри. Будь-яке явище у сфері мовної поведінки варте мовознавчого аналізу, але не зверхнього таврування. Безперечно, за умови нормального, неперервного розвитку української, наприклад військової, лексики не одне слово, яке сучасна мовосвідомість сприймає як безнадійно архаїчне, могло бути цілком уживаним; можливо, зі зміною семантики, пристосованою до новочасних реалій. Досить порівняти, скажімо, семантичну еволюцію рос. *стража* (старосл. за походженням), що досі залишається військовим терміном у російській мові, та первісно семантично тотожне укр. *сторожа* (східносл. за походженням), яке не тільки втратило характер військового терміна, а й узагалі архаїзувалося. Можливо, ще показовіша історія слова *старшина* (первісне значення «начальник, керівник») в обох мовах: якщо семантично ближче й логічніше значення укр. «офіцер» вважають за застаріле, то семантично досить довільне рос. «військове звання старшого сержантського складу» вживають не тільки в російській мові, а й перенесли звідти в мову українську – процес штучний, але через використання слова непомітний і, мабуть, неусвідомлюваний. Різниця в наслідках має одну-єдину причину: вільний розвиток російської мови й невільний – української.

Спеціальна лексика, вживана в козацькому середовищі, що за нормальних умов могла стати базовою для розвитку української військової термінології, саме через ненормальність українського моворозвитку впродовж кількох століть, навпаки, в селянському середовищі, до якого бу-

ло зведено практично все українське суспільство в XIX ст., набула нової, відповідної до свідомості масових носіїв мови, семантичної інтерпретації. Спеціальні значення розчинялися в загальнолексичній семантиці, така лексика десемантизувалася або ж архаїзувалася. Безперечно, архаїчні слова козацьких часів уже втрачені в сенсі їхньої актуальності. Однак вони й тепер мають націо- й культуротворчий потенціал, пізнані й усвідомлені як наша культурно-історична спадщина. І ще: архаїчним іноді здається невідоме; дещо з невідомого, коли його пізнати, можливо, виявиться не таким безнадійно застарілим, як виглядає. Адже здавна незнання не вважалося за доказ.

Козацтво на історичній арені з'явилося як самоорганізована сила, що вже передбачало існування певних правил внутрішнього співжиття товариства та експонування його назовні. З часом воно зазнало певних реформ, це, зокрема, організаційні заходи короля Стефана Баторія щодо створення т. зв. реєстрового (тут же приклад української мовотворчості: *лейстрового*) козацтва, що передбачало певне впорядкування цієї збройної формації. Безумовно, йшлося не про регулярне військо (початки створення регулярних армій припадають на часи, коли козацтво вже сходило з історичного кону); його організація спиралася на панівні в тогочасному суспільстві військові звичаї («То козак Голота добре козацький звичай знає»), які й визначали взаємини між товаришами по зброї. Однак у козаків було поняття т. зв. козацької регули (від лат. *regula* – «норма», «правило», «принцип», див.: *регула* «установ»: «По військовій регулі за се повинен він смертної кари» [Грінч. IV; 10]. Так само є відомості, що вже на поч. XVII ст. у козацькому війську проводилися т. зв. пописи (з польськ. *porpis* – «показ», «демонстрація»), у тому числі й генеральні, тобто огляди всього війська [див.: 3; 263], уже багатотисячного на той час. Проведення таких заходів неможливо уявити собі без певних узвичаєних командних формул, про які, проте, нічого не відомо. Власне, командна лексика в сучасному розумінні – доволі пізнє явище, вона поступово вироблялася вже в регулярних арміях. Багато елементів регулярності, як от у польському й російському війську, є наслідком організації спочатку окремих військових частин за «німецьким ладом» (інакше – «солдатським ладом»). До речі, слова *жовнір*, що прийшло в українську мову з польської, і *солдат*, що в українській мові з'явилося через російську, – обидва німецького походження. Відмінність у характері цих формацій усвідомлювалася; так, в українській мові слово *жовнір* мало значення «солдат регулярний, європейський, пеший или конный» [Б.-Н.; 139] і було твірним навіть для дієслова *жовнірувати* «служить в военной регулярной службе» [Б.-Н.; 139]. Спочатку й команди в таких частинах подавали німецькою мовою. Цікаві свідчення щодо цього залишив польський офіцер, який брав участь у боротьбі з гайда-

маками в др. пол. XVIII ст. і згадує, як залученим до облави селянам наказали кричати «Wer da?» [ЗЮР II; 115]. Патріотично настроєний шляхтич згадує, що німецькі команди *Halt! Raus! Wer da? Feuer!* нестерпно терзали його слух, оскільки, на його переконання, відповідні команди польською мовою цілком можливі [див.: ЗЮР II; 116]. Так воно й сталося, але пізніше – українці на той час своєї організованої збройної сили вже не мали.

Ми свідомо відмовилися від безпосереднього цитування уривка. А проте публікація дуже добре ілюструє українсько-польсько-російські мовні взаємини. Спогади написані по-польськи, видавець (П.Куліш) видрукував їх у російському перекладі, в якому польські кальки з німецької переклав російськими кальками з німецької ж. По-українськи вони звучатимуть так: *Стій! Виходь! Хто йде? Вогонь!* – звичайні слова, які за певних обставин могли перетворитися на командні. Оскільки функціонально в мові командна лексика (власне, команди) дорівнює з граматичного погляду вигукам, то, можливо, не в одному вигукі сучасної української мови, значення якого нині трактується цілком пацифістськи, міститься те, що за певних умов було імперативним волевиявленням ватага, отамана (по-сучасному – командира), тобто командою (або її прообразом у значенні «короткий наказ командира за встановленою формою») [СУМ IV; 239]; пор.: *гайда*, виг[ук], у знач. присудк. сл., розм. «Уживається як заклик, спонування іти куди-небудь: *йдіть, ходім*» [СУМ II; 16] і *гайда!* «марш!», «вперед!» [Грінч. I; 264] тощо.

Козак з реальної історичної постаті в українській масовій свідомості давно вже став фігурою легендарною, а відомо, що немає нічого тривкішого для людської свідомості, ніж легенда. Козаки, котрих народна уява малює завжди на коні, як військо були насамперед піхотою – і то дуже сильною, а кіннота в козацькому війську була розвинута слабо. У поході козаки пересувалися під захистом табору. Етимологія слова *табор* (сучасн. *табір*) остаточно не з'ясована; поширеною є думка, що це тюркізм, однак висловлюються також припущення, що воно могло з'явитися через чеське посередництво від назви біблійної гори Фавор [див.: Фасмер IV; 6, 7]. «Словарь української мови» фіксує у слові *табор* такі значення: «стан, лагерь; обоз, табор» [Грінч. IV; 242]. Козацький табор становили поставлені чотирикутником або колом у кілька паралельно розташованих і з'єднаних між собою рядів вози козацького обозу. Табором козаки пересувалися на відкритій місцевості, особливо в очікуванні або й близькій присутності супротивника; в стаціонарному положенні табор був надійним оборонним укріпленням, який у разі потреби можна було легко привести в мобільний стан. У Європі таке укріплення називалося вагенбургом (від нім. *Wagen* – «віз» і *Burg* – «прихисток», «захист», «місто»). Не наполягаючи на сказаному (етимологізація – майже завжди не більше як імовірність), висловимося на користь припущення,

що сучасне укр. *табір* (кол. *табор*) – все ж таки чехізм, а не тюркізм. Відомо, що в гуситському рухові в Чехії (1419–1434 рр.), названому за іменем Яна Гуса, натхненника Реформації, брали участь *таборити*; цей термін трактують як похідний від назви м. Табор, їхнього політичного центру [див.: УРЕ XIV; 226]. Насправді такого міста в Чехії ніколи не існувало. Табором (чеськ. *tabor*) там під час гуситських війн називалося «похідне або бойове розташування війська, яке оточувалося кількома рядами возів» [УРЕ XIV; 225]; такий табор «був виявом оригінальної тактики ведення бойових дій» [там само]. За оцінкою фахівців, гусити справили значний вплив на розвиток військового мистецтва свого часу [див.: УРЕ III; 535, 536]. Усяка боротьба в добу Середньовіччя ідеологічно була боротьбою релігійною й у релігії шукала для себе ідеологічного обґрунтування, тобто користувалася набором звичних для тодішньої (невдавано релігійної) свідомості ідеологем. У суто мовознавчому ключі тут можна спостерігати цікаві паралелі: гуситський рух був реформаційним, а лат. *reformatio* – «перетворення», «поліпшення» [СІС; 588]. Водночас на горі Фавор відбулося таїнство Господнього преображення, однак церковнослов'янським *преображеніє* (укр. церк. *преображення*) тотожний лат. *reformatio* – «перетворення», тобто «преображення»: учасники релігійно-реформаційного руху бачили себе «новими людьми»: ідея оновлення людини дуже виразна в Христовій проповіді, й до неї апелюють усі новопосталі реформаторські релігійні дисиденти. Чехія в період гуситських війн і після них була осередком передових ідей, що променіли насамперед на слов'янські народи. У мовній сфері багато з того, що в нас звично трактується як запозичення з німецької мови через польське посередництво, мало ще одну передатну ланку – чеську мову. Однак у цьому випадку чеська мова була джерелом новотвору. Назва гори *Фавор* (чеськ. *Tabor*) у латинсько-європейському варіанті відома й українській мові, напр.: «І ругався мені / Вавилонців собор: / – Розкажи нам що-небудь / Про Сіон, про Табор. / Про Сіон? Про Табор? Їм вже честі нема. / На Таборі – пустель! На Сіоні – тюрма!» (І.Франко). Неабияку доказову силу для такого припущення має, на нашу думку, наявність у староукраїнській мові слова *таборщина*, значення якого виразно постає з контексту: «Конець сталъ Наливайковой таборщинѣ» [Тимч. II; 383]. Ще одним аргументом, як нам видається, може бути відносно дуже пізнє фонетичне перетворення *табор* – *табір*, хоч рефлексія *o* – *i* в закритому складі є однією з найхарактерніших рис фонетичної системи української мови. Паралельні форми *табір* і *табор* зафіксовано ще в перш. пол. XIX ст. [див.: Б.-Н.; 348]; але військово-науковий і літературний журнал, що був заснований з ініціативи С.Петлюри й виходив у 1923–1939 рр., звався «Табор» [див.: ЕУ VIII; 3120].

Просуючись, козацьке військо висилало вперед сторожові підрозділи, що мали назву *чата* – слово в українській мові є полонізмом, однак за походжен-

ням – угорське [див.: Бул.; 355]. Чати одночасно виконували різні функції, зафіксовані в українській лексикографії, див.: *чата* – *наскокъ* [Син.; 168], що означає «авангард», пор.: *чата* «отряд конницы, посланный на разведки; авангард» [Тимч. II; 476]; *чата* «разъезд для наблюдения за неприятелем, observational отряд войска» [Піск.; 18] і *чата* 1) «отряд солдат, назначенный для стражи»; 2) «караул, дозор» [Грінч. IV; 447]. Значення слова *чата* в українській мові, очевидно, розвивалося (беручи узагальнено) від семи «сторожовий загін» до семи «сторожа». Семантизувати його за допомогою російських відповідників, якими воно тлумачиться, можна лише беручи до уваги той факт, що вони теж міняли своє значення. Однак у сучасному термінологічному значенні слово *чата* не могло бути відповідником рос. *караул* [див.: СРЯ; 217]; в сучасній українській лексикографії воно не позначене як військовий термін [див.: СУМ XI; 282]. Якщо не тлумачити його за допомогою слова *сторожа*, що трактується як застаріле [див.: СУМ IX; 734], то слід припустити, що історично останнім його значенням у статусі власне військового терміна українського козацтва було не рос. «караул» (чому б мало відповідати укр. «варта»), а рос. «полевой караул» [див.: РВИС; 467] (укр. «польова варта»), адже чати виконували спостережно-охоронну службу в степу, в полі. Вартова служба (рос. карательная служба) – історично пізніше явище і має інші обов'язки [див.: РВИС; 245]. В українських збройних формаціях, зокрема в УПА, цей термін уживано саме в такому значенні, див.: «На чату визначається стрілецький рій у складі, що забезпечував би три зміни для польової стійки...» [Літ. I; 350]. Відмінність між словами-термінами пояснює такий фрагмент зі статуту УПА: «Польову стійку виставляє чата (польова варта)...» [там само, 328] або: «Польова стійка підпорядкована лише командантові чати (польової варти) і командантові застави, а виставлена від підвідділу – тому командирові, що її виставив (чотовому, сотенному)» [там само, 329]. Звертаємо також увагу на те, що за умови збереження словом *чата* значення військового терміна воно зберігає вихідну форму Наз. відм. одн.; коли ж воно відоме як історизм, то доволі несподівано дістає таку морфологічну характеристику: *чати*, *чат* мн., рідше одн. *чата*, *чати* [СУМ XI; 282], однак жодної семантичної підстави для такого морфологічного перетворення сама лексема не має. Частіше вживання форм множини цього слова має зовнішні, екстралінгвістичні причини, оскільки козацьке військо для своєї охорони виставляло не одну чату, пор.: «Ой кругом церкви, церкви січової караули стали» [Грінч. II; 221] – теж у формі множини, що, проте, не змінило морфологічної характеристики слова, рос. *караул*. Здається, така морфологічна характеристика слова *чата* спровокована фразеологізованими словосполученнями *стати (ставати) на чати*, *стояти на чатах* тощо та семантичним зближенням з рос. *стоять на часах*, *стать на часы*, що мають зовсім іншу моти-

вацію, а саме формою множини рос. *часы* «срок, ка- кой солдат бессменно выстаивает в карауле под ружьем» [Даль IV; 584]. Це зближення призвело до того, що в сучасній українській мові рос. *часовой* передане укр. *чатовий* [див.: ВСЗСУ; 293 і далі], що, безперечно, є не наслідком внутрішньої еволюції семантики українського слова, а розширенням його семантики для потреб семантичного зближення з рос. *часовой*.

Досі вживане в українській мові слово *гасло* – теж чехізм за походженням. Сучасна лексикографія, щоправда, фіксує в ньому лише загальні значення: 1) «висловлена у стислій формі ідея, політична вимога, завдання; заклик» і 2) «умовний знак для дії; попередження, сигнал» [СУМ II; 39]. За свідченням видатного знавця історії козацтва Д.Яворницького, слово *гасло* в козаків мало значення «умовний лозунг для відрізнення своїх від чужих» [див.: Яворн. I; 380], що має характер військового терміна зі значенням «пароль», пор.: *пароль* – «встановлене на певний строк секретне слово або речення, знання якого дає право пройти до військового об'єкта чи території, що охороняються...» [СІС; 503]. Наявність цього значення має численні лексикографічні підтвердження. напр.: *гасло* «пароль»: «Гасло было у насъ Марія» [див.: Тимч. I; 172] або *гасло* «лозунг; тайное слово, по которому узнают сообщников»; «символ» [Б.-Н.; 95], див. також: [Грінч. I; 276], [СЧС; 97]. Без будь-яких пуристичних намагань звертаємо увагу на призабуте значення давнього запозичення в українській мові, що з'явилося внаслідок її органічного розвитку.

Відповідно до тогочасних звичаїв ведення бою, козаки починали битву з ворогом т. зв. *герцями*, тобто поєдинками окремих вершників, що інакше ще називалися «татарським танцем» [див.: Яворн. I; 380]; такі поєдинки психологічно настроювали військо до бою. Первісне значення слова *герць* «окремі сутички, поєдинки українських козаків з ворогами перед боєм» у сучасній мові має вже статус історизму [див.: СУМ I; 57], однак воно залишається вживаним як урочисте слово зі значенням «бій, боротьба між противниками; поєдинок» [там само] та в переносному значенні «боротьба думок, поглядів» [там само].

Тісні контакти козацтва з тюркським світом призводили до численних запозичень із тюркських мов, особливо, очевидно, з кримсько-татарської, в тому числі у сфері військової термінології. Тут ми маємо один цікавий випадок, коли тюркське слово вже на українському мовному ґрунті завдяки розвитку військового мистецтва в козаків набуває значення військового терміна. Так, ще автор «Історії русів» повідомляє, що в козаків марш у колоні звався «іти сакмою» [Ист.; 16], що підтверджує також Д.Яворницький [див.: Яворн. I; 380]. Сучасна українська лексикографія такого слова не подає; у російській народній мові XIX ст. його зафіксував В.Даль зі значеннями рос. «колея, след колеса или

полозка; дорожка, тор, тропа, тропинка» тощо [див.: Даль IV; 129]; щоправда, він пов'язує його етимологічно з рос. *сочить* або *сачить* «показувати» [див.: там само], що видається сумнівним. Натомість М.Фасмер справедливо виводить його від тюркського *sokma* «доріжка, стежка» [див.: Фасмер III; 547]. Очевидно, первісно цей тюркізм таке саме значення мав і в українській мові. За свідченням Д.Яворницького, *сакма* – це кінські сліди по траві [див.: Яворн. I; 317] – сліди татарського кінного розвідувального загону (чамбулу). Татарська військова хитрість полягала в тому, щоб коні ступали слід у слід, залишаючи за собою малопомітну в степовій траві стежку – сакму. Вистежуючи чамбули, козаки шукали саме таких слідів, а знайшовши їх, просувалися ними так само. З часом подібна хода козацького війська в колону (ряд) стала називатися «іти сакмою», а слово *сакма* як військовий термін означало такий лад війська, що в сучасній мові зветься *колоною* або *рядом*. Як свідчить Д.Яворницький, спосіб пересування сакмою інакше ще звали *соганим ходом* [див.: Яворн. I; 380], що, очевидно, семантично зберігається у слові *саганистий* «о лошади на высоких ногах» [Грінч. IV; 95]. Семантичний паралелізм між *саганистий* і *сакма*, на нашу думку, розкриває первісне значення слова *сакма*, як його пояснює Д.Яворницький (див. вище), з наступними семантичними перетвореннями в ньому.

За свідченнями тих самих історичних джерел, козацьке військо знало і практикувало й складніші бойові прийоми; так, застосовували також лад т. зв. *триангулою* [див.: Ист.; 16], [Яворн. I; 380]; слово *триангула* (від лат. *tri* < *tres* – «три» і *angulus* – «кут») означає «трикутник». Триангулу використовували на марші в очікуванні близької зустрічі зі супротивником [див.: Ист.; 16]. З такого порядку легко було «поставити фронт», тобто розгорнути лаву, що цілком відповідало правилам тодішнього європейського воєнного мистецтва, за яким до кінця XVIII ст. застосовували т. зв. лінійну тактику ведення бою [див.: РВИС; 332, 333]. Слово *триангула* вказує також і на європейські джерела козацької військової термінології.

Козацтву, за свідченням істориків, були відомі способи ладнання війська як у наступальному, так і в оборонному бою. У відкритому бою під час атаки козаки шикувалися в лаву, що відповідає поняттю *розгорнутий лад* [див.: Ист.; 16], [Яворн. I; 380], яке, проте, в сучасній українській мові передається під впливом рос. *развернутый строй* – укр. *розгорнутий стрій* [див.: РУС III; 493], що збережено сучасною мовою в значенні «бойовий лад у війську (переважно кінноті), розгорнений для атаки» [див.: СУМ IV; 429]. Очевидно, вже історично вторинним для слова *лава* є значення «спосіб шиккування, коли люди стоять один біля одного в лінію; шеренга, ряд» [див.: там само], адже зімкнутий, шеренговий лад застосовувався в регулярному, муштрованому війську. Власне, така семантична еволюція цього

слова вже як сучасного військового терміна відбулася в українських військових формаціях, де разом зі словом *шерег*, див.: *шерег* «ряд, шеренга» [Грінч. IV; 492], див. також: *шерегувати* «строить в ряды» [Грінч. IV; 492] побутувало і слово *лава* з тенденцією до переваги у вживанні та більшій словотвірній активності, див.: *шеренга* – *лава*, *шерег* [РУСВ; 349]; див. також: *шереножное учение – вправа (навчання) лавою (шерегом)* [РУСВ; 349]. Вдалими, на нашу думку, є утворення цього кореня *дволава*, що відповідає рос. *двухшереножный строй* [див.: РУСВ; 64], *трилава* – рос. *трехшереножный строй* (словники української мови не фіксують, що посередньо свідчить про малу зорієнтованість авторів на власне військову термінологію).

Бій у козацькі часи тільки на початковому його етапі мав організований характер. Розгортаючись, він перетворювався на велику кількість групових сутичок та індивідуальних двобоїв, що застосовуються в наш час у рукопашному бою. За Д.Яворницьким, бій мішаного характеру в козаків називався *галасом* [див.: Яворн. I; 380] і цьому є ще одне лексикографічне підтвердження [див.: Іван. I; 16]. Інформація потребує додаткового вивчення, що може з'ясувати аналіз ширшого контексту для таких випадків слововжитку: «Не скоро той галасъ ускорился» [див.: Тимч. I; 169] або «Галас военный» [див.: Там само]. Аргументом на користь імовірності такої семантики в цьому слові може бути лексикографічно зафіксоване в ньому значення «колотнеча, веремія» [див.: СУМ (С) VI; 184], а також «сварка, суперечка» [див.: там само]. Беручи до уваги цілком вірогідну етимологічну спорідненість, наприклад, рос. *бороться, бранить, брань* (і «битва», і «лайка») [див.: Фасмер I; 197], припускаємо, що сучасне *галас* «лемент, крик» могло мати в козацькому мовокористуванні й спеціальне значення, на що вказує історик. Мотивація такого перенесення семантики прозора: бій відразу кількох тисяч людей холодною зброєю, безперечно, супроводився великими шумовими ефектами.

На жаль, українське мовознавство ще не дало етимологічного тлумачення слова *розгартіяш*, що в сучасній мові має основне значення «відсутність або порушення належного, звичайного порядку в чому-небудь; безладдя» [СУМ VIII; 646]. Проте слідами його давнього значення, яке ми поки що докладніше не означаємо, є також зафіксоване «хаос, веремія, стовптворіння, часто породжувані умовами воєнного часу» (курсив наш. – В.З.) [там само]. Очевидно також, що тлумачення «соціальне заворушення, безпорядок» [див.: там само] є вже наслідком семантичної еволюції цього спеціалізованого значення. Тим часом, за свідченням Д.Яворницького, слово *розгартіяш* (у його написанні російською мовою – *розгордияш*) у козаків було термінологічним і вживалося для характеристики тієї стадії (чи способу ведення) бою, коли він вівся окремими відділами на власний розсуд [див.: Яворн. I; 380]. У «Словарі української мови» слово *розгартіяш* має вже більш нетермінологічне значення

«беспорядок, неурядица, сумбур, сумятица» [Грінч. IV; 37], див. також доволі екзотичне тлумачення: *розгартіяш* «свобода есть и пить, петъ и плясать; своя воля, пир горой, пыль столбом (слово низкое)» [Б.-Н.; 315] – це пояснення не має й натяку на якісь ознаки соціального характеру означуваного явища. Проте ілюстрація до словникової статті «Ти ж отаман наш, не дбаєш про нас, та вже ж наше військо, як розгартіяш», узятя саме з козацької пісні, дає змогу принаймні співвіднести його з колом якихось понять, прийнятих у козацькому середовищі; щоправда, поки що без чіткого семантичного означення. Подібно лише натяк на вказане Д.Яворницьким значення можна помітити в дієслові *розгартіяшати* «производитъ беспорядок, неурядицу, буянить» [Грінч. IV; 37], але з ілюстрацією «Максимові хотілось самому битись, рубатись, розгартіяшати» [там само], у якій уже, мабуть, неусвідомлювані автором (Панасом Мирним) його семантичні нюанси трохи увиразнюються контекстом (*битися, рубатися, розгартіяшати*). Адекватне визначення його етимології та первісного значення потребує встановлення для нього зв'язку з франц. *garde* «захист», що в українській мові є запозиченням у вигляді слова *гарда* зі значенням «металева пластинка на рукоятці шпаги, рапіри або дужка на рукоятці шаблі для захисту руки від поранення під час фехтування і в бою» [СІС; 140]; див. також етимологічно споріднене з ним *гвардія* [ЕСУМ I; 486] тощо. Важливо у зв'язку з цим також зазначити, що слово *розгартіяш* мало нині вже не фіксований лексикографічний варіант *розгартія* [див.: Грінч. IV; 37], який проливає додаткове світло на його словотвірну (і разом з нею на семантичну) історію в українській мові. Не етимологізуючи цей корінь докладніше, вважаємо, що інформація Д.Яворницького є цілком вірогідною й заслуговує на увагу мовознавців. Утрата цим та іншими подібними словами давнього термінологічного значення має позамовну причину: загальноновживана лексика термінологізується за умови її вживання у спеціалізованому значенні певною професійною групою; так само вона може втрачати термінологічне значення, якщо нею перестають послуговуватися в якомусь професійному середовищі.

В одному з таких випадків у нас є змога простежити цей процес не здогадно, а спираючись на свідчення лексикографії. Так, фразеологізм сучасної мови *крутити/закрутити веремію/веремія* має значення «викликати замішання, здійсмати колотнечу, неспокій; галасувати» [див.: ФСУМ I; 403], однак Д.Яворницький знов-таки вказує на те, що в козацькому слововжитку словосполучення *крутити веремію* мало характер військового терміна, який означав спосіб маневрування на човнах під час морського бою [див.: Яворн. I; 393]. Таке тлумачення істориком цього фразеологізму в термінологічному вживанні є навіть звуженим, оскільки він означав маневрування взагалі й зокрема в бою на суходолі, див.: *веремі(?)я крутити* «маневрировать» [Тимч. I; 92] з ілюстрацією «Хмельницький зъ Ордою началъ около нихъ

[поляков] – якъ приказують – веремѣя крутити» [там само]. Важливим для нас є зауваження автора (С.Величка) «якъ приказують» – це вказівка на генезу терміна, породженого живомовною практикою. Докази, що фразеологізм *крутити веремію, веремія* мав характер саме військового терміна в цьому, ширшому, значенні «маневрувати взагалі», див.: [Піск.; 123], [Грінч. I; 135]. Для термінологізації слова чи словосполучення не має значення його первісна, етимологічна семантика; для цього достатньо, щоб його вживала у спеціалізованому значенні певна професійна група людей. Саме слово *веремій (веремія)* в сучасному мовознавстві загальноприйнятої етимології не має [див.: ЕСУМ I; 353], однак для нас цілком переконливим є зближення його з особовою назвою *Веремія, Веремій*, що є українським живомовним варіантом біблійного (і хресного для українців) імені *Єремія* [див.: ЕСУМ I; 353], яке має ще один живомовний варіант – *Ярема*. Семантичний розвиток українського фразеологізму, проте, ішов, на нашу думку, не безпосередньо від імені біблійного пророка, а від назви його книги «Плач Єремії», що стала мотивуючою для слова *ієреміада* – гірка скарга, нарікання [див.: СІС; 270, 271] (у слові *ієреміада* відображено церковнослов'янську форму імені: *Ієремія*). Саме асоціація із «плачем Єремії» (ієреміадою) породила в живомовному *веремій (веремія)* цілий ряд значень, напр.: «бурная погода» [див.: Тимч. I; 92]; «чепуха, вздор» [див.: там само, 93]; «чепуха, вздор, ахинея» [Б.-Н.; 72]; «чудная затея» [там само]; «кутерьма, суматоха, смятение» [Грінч. I; 135], що й стали семантичною основою для козацького військового терміна *крутити веремія/веремію* – «маневрувати».

В оборонному бою козацьке військо застосовувало бойовий лад, що звався *батавою* (Наз. в. одн. *батава*). Д.Яворницький цей лад визначає як трилаговий (рос. трехшеренговый) [див.: Яворн. II; 380], автор «Історії русів» порівнює його з грецькою, а потім римською фалангами, а також із сучасним для нього ладом т. зв. «батальйон де каре» [див.: Ист.; 16], тобто батальйонним каре. Українська лексикографія, очевидно, у пошуках аналогів по-різному визначала значення слова *батава* як козацького способу шикування, див.: *батава, батавая* «каре или колонна с фронтом по сторонам» [Б.-Н.; 51] або в написанні *батова* «каре, колонна, запорожский строй в три шеренги или лавы» [Піск.; 6] і пізніше: *каре – батава, батова* [Іван. I; 147], але *колонна – батова* (в козацькому війську) [Іван. I; 155] і *батава – фаланга* [СЧС; 63]. Однак, очевидно, це були лише аналогії, оскільки загальне пояснення було таке: *батава – казачий строй* [Ніков.; 23] і *батава – козацький лад* [СЧС; 63], тобто без якісної характеристики цього ладу. Оскільки в козацькі часи основним способом ведення бою була лінійна тактика, то, мабуть, трактування батави як каре треба визнати анахронізмом. Імовірно, козацька *батава* своїм ладом більше нагадувала давню фалангу, проте важко сказати, наскільки чітким був її порядок. Наприклад, спар-

танська фаланга складалася з восьми рядів; причому на марші відстань між ними становила два метри, під час атаки – один, а в обороні – півметра [див.: СА; 597]. Згідно з правилами лінійної тактики ведення бою бойові порядки війська шикувалися у дві-три лінії по три-шість і більше шеренг [див.: РВИС; 332, 333]. Схожим на цей панівний у тодішньому воєнному мистецтві був і козацький лад, що дістав назву *батава*. Що батава була основним козацьким ладом, говорить і те, що це слово набуло ще загальнішого значення «бій, битва», див.: *батава – сражение* [Ніков.; 23], *батава – бій* [СЧС; 63]. Та слово *батава* становить для нас інтерес насамперед тим, що воно унаочнює ті процеси, які відбулися з українською (козацькою) військовою термінологією в післякозацьку добу. Так, у провідних лексикографічних джерелах української мови воно взагалі зникає як гаслове, змішуючись зі словом *батова*, як це видно з деяких цитованих вище джерел. Наприклад, у «Словарі української мови» є тільки слово *батова́*, для якого зафіксовано такі значення: 1) «запорожский обоз выючных лошадей»; 2) «отряд, партия»; 3) «несколько пар волов цугом» [Грінч. I; 33]. Якщо провести певні семантичні паралелі з давнім значенням слова *батава*, то його можна добачити хіба що у значенні «отряд, партия», ілюстрацією до якого, проте, є виразне «Аж он батова од шинку йде» (курсив наш. – В.З.) [там само]. Таку ж сему містить у собі прикметник *батовий* «выючный» [Грінч. I; 33]. Добачити поєднання двох різних (і несумісних) сем можна, проте, в дієслові *батувати*: 1) «связывать поводьями лошадей» [Грінч. I; 33] і 2) «резать большими кусками» [там само]. Сучасна лексикографія теж не розрізняє слів *батава* і *батова*, причому як заголовне подає слово *батова*, див.: *батава* див. *батова* [СУМ I; 110] і *батова*, заст. «лава, ряд» [СУМ I; 111] (перше значення). Заголовним є слово *батова* і в «Етимологічному словнику української мови», див.: *батова* (заст.) «запорозька валка в'ючних коней; лава, ряд; партія; кілька пар волів цугом; [юрба, валка]» [батава] «те саме» [див.: ЕСУМ I; 151] (див. статтю повністю). Гадаємо, саме змішування двох слів, семантика яких виразно відмінна, спричинилося до реальної втрати слова *батава* під час етимологічного аналізу і виведення їх обох від **бат* «посторонок, повід» [див.: там само], що неприпустимо стосовно слова *батава*, яке має засвідчені у джерелах значення «козацький бойовий лад» і «битва, бій». Тим часом *батава* етимологічно, безперечно, пов'язане з *батувати* «різати великими шматками» [див.: Грінч. I; 33], вивідним від *бат* – псл. *batъ* «палиця» [див.: ЕСУМ I; 149] і пов'язане з дієсловом *batati* – псл. *batati* «бити» [див.: ЕСУМ I; 150]. У слові *батава* міститься давнє значення кореневого морфа; суфікс *-ав-а*, мабуть, є варіантом суфікса *-в-а* (як у словах *битва, гонитва*), що теж є малопродуктивним. Певну паралель у такому варіюванні форманта можна провести у групі утворень на *-ба – боротьба, молотьба, стрільба і жадоба, жалоба* тощо, які в обох випадках

семантично близькі, оскільки мають значення означеної дії. Суфікс *-av-a* досить продуктивний як формант на позначення назв інтенсивної дії (часто з негативним емоційним забарвленням) у сербській, хорватській, словенській та серболужицьких мовах [див.: 2; 150]; див. також: укр. *заграва, заплава, постава; валява, кіптява, курява*. Натомість *бато́ва* етимологічно пов'язане з *батувати* «зв'язувати поводами коней» [Грінч. I; 33] (якщо брати загалом), тобто ядерною тут є сема «в'язати», а не «бити». Цілком можливо, що сема «в'язати» в цьому корені взагалі вторинна і з'явилася за перенесенням, пор.: *збивати* в значенні «збирати, загромаджувати» – *збивати в купу, до купи*. Зникнення слова *батава* з українського лексикону й розчинення його у слові *бато́ва* має соціологічні причини. Це явище того самого порядку, що призвело, наприклад, до появи у слові *гайдамака* значення «разбойник» [див.: Грінч. I; 265], у слові *опришок* – значень «разбойник, бандит» [див.: Грінч. III; 60] або в цікавому утворенні *козачок* зі значенням «прислуга комнатная из крепостных в прежнее время» [Грінч. II; 265] та ін. схожих. Тут зга-

дується міркування проникливого соціолога В.Ульянова (Леніна) про те, що «не все в народі – народне», надто це стосується народу поневоленого.

До речі, слово *батава* було відоме в українському патріотичному середовищі. Так, видавався журнал «Батава», редагований Д.Донцовим [див.: ЕУ I; 99]. Назва вірша відомого поета В.Пачовського «Гімн безсмертної батави» («Ми лицарі без жаху і без смерті»), що був популярною піснею-маршем в УПА, вказує на розвиток у слові *батава* значення, яке можна визначити як «військо» з героїзуючими конотаціями. Безперечно, «семантична детермінація слова впливає з належності слова до певної ідеології або ж до ідеологічного варіанта й визначається місцем в цій термінологічній системі» [1; 43].

Знання свого, якщо воно навіть належить минулим епохам, зайвим не буває. Хоч би тому, що допомагає, кажучи словами О.Кобилянської, плекати традиції серця героїчні. Термінологія розвивається, змінюючись і оновлюючись відповідно до потреб і умов часу. Та майбутнє, як відомо, виростає з минулого – зусиллями тих, що належать сучасному.

Література

1. Белодед И. Язык и идеологическая борьба / И.Белодед. – К., 1974.

2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К., 1966.

3. Крип'якевич І. Історія українського війська / І.Крип'якевич, Б.Гнатевич, З.Стефанів та ін. – Л., 1992.

Умовні скорочення

Б.-Н.	Білецький - Носенко П. Словник української мови / Підготував В.Німчук. – К., 1966.	РУСВ	Бурячок А., Демський М., Якимович Б. Російсько-український словник для військовиків. – К.–Л., 1995.
Бул.	Булыка А. Даунія запозичанні беларуской мовы. – Минск, 1972.	СА	Словарь античности. – Москва, 1992.
ВСЗСУ	Військові статuti Збройних Сил України. – К., 2002.	Син.	Синоніма славеноросская // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підготовка тексту і вступна стаття В.Німчука. – К., 1964.
Грінч.	Словарь української мови: в 4 т. / За ред. Б.Грінченка. – К., 1907–1909.	СІС	Словник іншомовних слів / За ред. О.Мельничука. – К., 1977.
Даль	Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. – Москва, 1995.	СРЯ	Ожегов С. Словарь русского языка. – Москва, 1984.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: в 7 т. – К., 1982–2003. – Т. I–IV.	СУМ	Словник української мови: в 11 т. – К., 1970–1980.
ЕУ	Енциклопедія українознавства. Словникова частина: в 11 т. / За ред. В.Кубійовича. – Л., 1993–2003.	СУМ (С)	Словник української мови XVI – перш. пол. XVII ст. – Л., 1996. – Вип. 6.
ЗЮР	Записки о Южной Руси: у 2 т. – К., 1994.	СЧС	Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г. та ін. Словник чужомовних слів. – К., 1996.
Іван.	Іваницький [С.], Шумлянський [Ф.]. Російсько-український словник: у 2 т. – Липськ–К., 1925.	Тимч.	Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 т. / Підготували В.Німчук, Г.Лиса. – К.–Нью-Йорк, 2002–2003.
Ист.	История Русовъ. – Москва, 1846.	УРЕ	Українська радянська енциклопедія: в 17 т. – К., 1959–1965.
Літ.	Видання Головного Командування УПА // Літопис УПА. Нова серія. – К.–Торонто, 1995. – Т. I.	Фасмер	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. – Москва, 1964–1973.
Ніков.	Ніковський А. Словник українсько-російський. – К., 1927.	ФСУМ	Фразеологічний словник української мови: в 2 кн. – К., 1993.
Піск.	Піскун Ф. Словниці української (або югової-руської) мови. – Одеса, 1873.	Яворн.	Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. – К., 1990–1991.
РВИС	Русский военно-исторический словарь. – Москва, 2001.		
РУС	Русско-украинский словарь: в 3 т. – К., 1980–1981.		